MOŽNÉ ANALOGIE MEZI NÁBOŽENSKÝM PROŽÍTKEM APLIKOVANÉHO KŘESŤANSTVÍ A PŮSOBENÍ PSYCHOTERAPIE

Possible analogy between religious experience of applied Christianity and action of psychotherapy

IX: 213–458, 2007
ISSN 1212–4117

Alena Kajanová

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra sociální práce a sociální politiky

Summary

The article deals with a relationship between psychology and religion in terms of their action on the individual personality from the theoretical standpoint as well as from the standpoint of practical research focused on possible analogous features of the religion and psychotherapy. The theoretical part is aimed at historical associations between Christianity and psychology and/or psychotherapy and at psychological elements of religion. References to Jung teachings and Frankl logotherapy are primarily presented. In the practical part, the target of the described qualitative probe was mapping of the importance of the religious faith, description of its relationship to the normality and optimality of individuals and to empirical verification of “therapeutic” effects of the religious faith. The target group included 47 religious Christians 18 to 45 years of age actively practicing their faith. The examination was carried out in the cities Třeboň and České Budějovice. It was based on a structured interview in the form of a questionnaire comprising open and closed questions with a combination of a semantic differential – point scale. The results of the examination supplemented by knowledge acquired by a secondary analysis of data comprising inter alia thematically similarly aimed researches indicated that in religious people, the religious faith is a source of the meaning of life and hope and that it simultaneously determines contents of the life of the religious people. The faith considerably enters the everyday life of each religious person and his/her attitudes to the life; it forms a foundation stone of his/her moral attitudes, and in attitudes to him/her it shows more clearly the general striving throughout the life. The religion also represents a considerable value in the ladder of values in the life of the subjects. In many directions, effects of the religious faith are similar to effects of certain psychotherapeutic approaches. However, in addition to the therapeutic effect, there is also a considerable personal benefit of the religion for the religious person as an individual.

Key words: Religion – faith – personality – personality development – psychotherapy

Souhrn

Článek se zabývá vztahem psychologie a náboženství z hlediska jeho působení na osobnost jedince a to jednak po stránce teoretické, jednak z hlediska praktického výzkumu zaměřeného na možné analogie náboženské víry a psychotherapie. V teoretické části se zaměřuji na historickou provázanost křesťanství a psychologie, respektive psychotherapie a na psychologické prvky náboženství. Odkazuji především na učení Junga a Franklovu logoterapii. V praktické části bylo cílem popisované kvalitativní sondy zmapovat význam náboženské víry v kontextu psychického vývoje, popsat její vztah k normalitě a optimalitě jedince a empiricky ověřit „terapeutický“ efekt náboženské víry. Cílový soubor představovalo vybraných 47 věřících křesťanů aktivně praktikujících svou víru, ve věkovém rozmezí 18–45 let. Šetření probíhalo ve městech Třeboň a České Budějovice pomocí strukturovaného interview ve formě dotazníku, otevřených a uzavřených otázek s kombinací sémantického diferenciálu – bodové stupnice. Z výsledků šetření doplněného o poznatky získané sekundární analýzou dat obsahující mimo jiné tematicky obdobně zaměřené výzkumy vyplynulo, že náboženská víra působí

pro věřícího jednak jako zdroj smyslu a zdroj naděje, a zároveň určuje obsah života věřících. Víra významně prostupuje každodenní život věřícího i jeho životní postoje, tvoří základní kámen jeho morálních postojů a v postojích k sobě samému pak víra zřetelněji ujasňuje celkové směřování života. Náboženství rovněž představuje významnou hodnotu v životním žebříčku respondentů. V mnoha směrech se účinek náboženské víry podobá účinkům některých psychoterapeutických směrů. Vedle terapeutického efektu je ale neméně významný osobní přínos náboženství pro věřícího jako jednotlivce.

Klíčová slova: náboženství – víra – osobnost – rozvoj osobnosti – psychoterapie

VZTAH PSYCHOLOGIE A NÁBOŽENSTVÍ, SOUČASNÝ STAV

Náboženství a psychologie k sobě měly vždy velmi blízko, pokud nelze hovořit přímo o jejich vzájemném prolínání se. Obě tyto vědy mají společný objekt zájmu, jímž je člověk a jeho individualita, rozvoj, prožívání a jednání. Společně pomáhají jedinci najít smysl jeho života, podporují jej na cestě, po které se k němu snaží dojít, a je-li to potřeba, poskytují mu potřebnou oporu, hrozí-li odchýlení. Zabývají se morálními problémy, hovoří podobným jazykem a vytvářejí svá dogmata.

Současný globalizovaný svět se vyznačuje tendencí odklonu od tradičních institucionalizovaných náboženských systémů (církví).¹ Nelze ale hovořit o odklonu od náboženství jako takového (Halík, 2004). Náboženství zůstává jedním z důležitých faktorů v našich prožitcích, třebaže církev už dávno není primární institucí, která utváří naše postoje a chování vůči světu (Říčan, 2002).

Psychologie, jež se klasifikuje jako věda, se z tohoto postu od náboženství programově distancuje, svým totálním nárokem se však sama zřetelně kvalifikuje jako náboženství. Právě v psychologii je religiózní charakter vědy vystupňován v některých směrech ad maximum.

Dávno před vznikem vlastní náboženské a pastorální psychologie existovala společná minulost psychologie a víry. Svůj důvod to má ve skutečnosti, že víru nelze zakusit a žít jinak než jako osobně celostní psychický akt. Proto každé uvažování o víře musí nutně vést k jakési psychologické reflexi o duši člověka.

Zatímco na přelomu devatenáctého a dvacátého století se náboženství těšilo v psychologii velkému zájmu, od počátku třicátých do poloviny šedesátých let tento zájem postupně klesal, protože věda se obecně přiklání k ateismu a pragmatismu. Psychologie byla chápána téměř jako přírodní věda a oba v té

době převládající směry – behaviorismus a psychoanalýza – přistupovaly k náboženství redukcionisticky. Psychiatrie dokonce náboženské fenomény často patologizovala a sebe sama v jistém smyslu stavěla jako světonázorovou alternativu náboženství. Církev tento fakt dále podpořila rozhodnutím papeže Jana XXIII., který duchovním zakazoval vykonávat anebo se podrobovat psychoterapeutické praxi.

Teprve počátkem šedesátých let byl znovu diskutován vztah náboženství k problematice duševního i fyzického zdraví. Ukázalo se, že opomíjení duchovního rozměru života vede u mnohých lidí k frustraci. Reflektování těchto faktů v psychologii a psychoterapii pak vedlo k vytvoření dvou nových směrů – humanistické a transpersonální psychologie. Do psychologie a psychoterapie se znovu vrátila filozofická otázka po smyslu. Hlavními představiteli této etapy jsou Erik H. Erikson, Erich Fromm, V. E. Frankl a A. H. Maslow.

Obrat katolické církve ve vztahu k psychologii pak zahájil II. vatikánský koncil (1962–1965). Psychologická věda je jednak uznána jako taková a dále se žádá psychologie pro výchovu kněží. Obecně přibývá teologů a farářů, kteří vstoupili na pole psychoterapeutického vzdělání. Psychoterapeut potřebuje k plnějšímu pochopení člověka biblický, teologický pohled, pastorační pracovník pak zase bude obohacen studiem psychoterapie.

PSYCHOLOGICKÉ PRVKY NÁBOŽENSTVÍ

Existuje několik pohledů vysvětlujících existenci a funkce náboženství. Vedle biologického a sociálního přístupu je to i přístup psychologický. Podle Junga je náboženská funkce pevně zakotvena v hlubině lidské duše (v kolektivním nevědomí). Dispozici k náboženské víře chápe jako jednou z nejsložitějších sil v lidské psychice a velmi pravděpodobně nevykořenitelnou součást lidské přirozenosti.

Psychické jevy náboženského rázu zahrnuje pojem náboženské prožívání. Patří sem niterná stránka náboženství (souhrn duševních prožitků), jednání (modlitba, stavba chrámů, charitativní činnost...), formální lpění na náboženské tradici (postrádající osobní zkušenost), objekty vzniklé náboženským jednáním nebo určené k náboženským potřebám a v negativním protipólu i zneužívání víry druhých lidí.

Nejčastější formou náboženského prožívání je modlitba. První pomoc, kterou modlitba poskytuje člověku, jenž se cítí být nešťastným, je fakt, že jej spojuje s lidmi, se kterými sdílí stejné zájmy, hodnoty, sny a bolesti. Modlitba svým způsobem vysvobozuje lidi z izolace. Účinnost modlitby závisí na víře, že bude vyslyšena. Lze si to vysvětlit jako reakci podvědomí na myšlenky a představy modlícího se člověka. Metod zakládajících se na tomto principu již po staletí využívají šamani a léčitelé. Modlitba pomáhá objevit skryté rezervy, které jedinec dříve nedokázal využít (Murphy, 1993).

Specifickou roli v aplikovaném náboženství představuje náboženská skupina. Kromě specifických náboženských prožitků poskytuje náboženská skupina i běžné formy uspokojení ze společných činností, ale také skýtá oporu v rodinných, zdravotních a jiných těžkostech a krizích.

Duchovní vedení nabízené v rámci církve se soustřeďuje především na budování vztahu mezi člověkem a Bohem. Duchovní vůdce není pro svého svěřence konečným vztaženým bodem. Tím je (pro oba) víra v Boha, interpretovaná v rámci téhož společenství církve.

Vedený sice bezděčně přenáší své problémy, obavy, strachy, potřeby, naděje nejprve na vůdce, avšak ten ho postupně učí přenášet je v modlitbě na Boha. Duchovní vůdce počítá s psychologickými a citovými reakcemi vedeného, přihlíží k nim a učí svého svěřence, jak vyslovit své starosti před Bohem.

PSYCHOTERAPIE A NÁBOŽENSTVÍ

Psychoterapii lze definovat jako interdisciplinární obor, zabývající se léčením onemocnění a poruch psychologickými prostředky (definice Evropské asociace pro psychoterapii, 2003). Ačkoli žádné náboženství neproklamuje duševní zdraví člověka jako svůj hlavní cíl, nalézáme v něm cíle blízké nebo shodné s cíly, které sleduje psychoterapie.

Spása, účast na božské podstatě či osvícení se jeví jako cíle intrapsychické, tedy vnitřní pokoj, harmonie, sebepoznání.

Klientům s rozvráceným a chaotickým životem nabízí psychoterapie řád, který je třeba respektovat a prakticky je véde při jeho realizaci. Náboženství rovněž poskytuje řád, který se také interpretuje jako vysvobození z chaosu. Uplatňování řádu odměňuje, přestupky trestá.

Jednou z forem psychoterapie je práce se skupinou klientů se stejnými obtížemi. Tito si pod vedením terapeuta navzájem poskytují emoční oporu. V náboženských pospolitostech se vytvářejí malé skupiny s obdobnými možnostmi.

Psychoterapie v některých případech zprostředkovává klientovi prožitky maximální intenzity, aby otrásla rigidními patologickými strukturami jeho osobnosti. Náboženský ekvivalent lze nalézt v exorcismu, kde jsou nasazeny prostředky nejvyšší působivosti, umožňující docílit radikální změny.

Psychologie náboženství jako vědecká disciplína empiricky podložila existenci pozitivního vztahu mezi náboženskou vírou a mentálním zdravím.

Američtí badatelé Kleniv a Larson (2001) nashromáždili výsledky stovek statistických výzkumů, jejichž výsledkem bylo, že náboženská angažovanost se pravidelně pojí s lepším zdravím. Čím více je člověk angažován, tím méně trpí psychologickými symptomy (úzkosti, deprese). Nábožní lidé zpravidla uvádějí i větší spokojenost se životem a manželstvím, blahobyt, altruismus a vyšší sebehodnocení než lidé ateističtí. Navíc je u nich menší zastoupení sebevražd, alkoholismu a drog.

Studie vycházely blíže zejména z hlediska účasti na bohoslužbách. Bohoslužby obsahují mnoho potenciálně léčivých prvků – hudbu, estetické prostředí, známé obřady, modlitbu, rozptýlení každodenních tlaků, příležitost k společenským setkáním a udržování přátelství, výchovu (Maesen, 2005).

Specifickou souvislost představuje náboženství ve vztahu k úzkosti.

Jedna z definic označuje úzkost jako stav, kde si je bytost vědoma možnosti svého nebytí (Baštecká, 2003).

Kompenzace pocitu vlastní smrtelnosti je pravděpodobně jedním z důvodů vzniku spirituality (Říčan, 2002). Jacques Choron rozlišuje tři

prameny, které se podílejí na vzniku tohoto druhu úzkosti: prvním je nejistota, co bude „pak“ (po smrti), druhým je nejistota, jaké bude umírání, a třetím je samotná úzkost z nebytí.

Podle Frankla (2007) je náboženství jedním ze způsobů jak osobní smysl života nalézt. Život pak nepozbývá smyslu ani v mezních a posledních situacích. Principem je přesvědčení, že nežiji jen pro sebe, ale že tvořím nějaké dílo a že žiji pro druhého. Frankl v potlačení potřeby smyslu a vyšších (i náboženských) snah spatřuje neurotický problém moderního člověka (Baštecká, 2003).

Pokud jsem nyní vyjmenovala pozitivní vliv náboženství na lidskou psychiku, na druhou stranu nelze opomenout také možnost negativního působení náboženství na duševní zdraví. V projevech některých psychických onemocnění můžeme nalézt religiózní projevy, jako je tomu například u náboženských bludů, často provázejících schizofrenii. Existují však rovněž psychické patologie primárně náboženského rázu.

Mezi ně patří náboženské psychopatie, které lze jen obtížně rozeznat od pravé zbožnosti a spirituality. Jako nábožensky vadné postoje lze např. uvést zarputilý zápas o bezhříšnou svatost, nenávisť proti jinak smýšlejícím, přehnaný strach z Božího soudu, trestu a konce světa, náboženské výklady budoucnosti (výpočty konce světa), přemrštěný strach z prohrěšení se nebo umrtvování těla přehnanou askézí.

Nikoliv okrajový význam v psychopatologii mají dále tzv. ekleziogenní neurózy, duševní poruchy, které lze odvodit z přísné a nelaskavé náboženské výchovy, často spojené s dodatečným potlačováním sexuality, agresivity a autonomie.

PRAKTICKÁ ČÁST – SONDA

Cílem práce bylo kvalitativním způsobem zmapovat význam náboženské víry v kontextu psychického vývoje na výzkumném vzorku, popsat její vztah k normalitě a optimalitě jedince a empiricky ověřit „terapeutický“ efekt náboženské víry.

Cílový soubor tvořili respondenti ve věkovém rozmezí mladší a střední dospělosti (18–45 let) ve městě Třeboň a České Budějovice splňující následující požadavky:

- a. věřící křesťan (katolík, protestant, případně jiný směr v rámci křesťanství),
- b. věková skupina ohraničená mladší až střední

dospělosti,

- c. dotazovaný svou víru praktikuje aktivně – tzn. je právoplatným členem církve a účastní se pravidelně mší.

Stěžejní zdroj informací představovalo strukturované interview ve formě dotazníku, otevřených a uzavřených otázek s kombinací sémantického diferenciálu – bodové stupnice.

V průběhu měsíců leden–březen 2005 bylo respondentům rozdáno celkem 47 dotazníků, vzhledem k osobnímu přístupu se 100% návratností. Dotazníky byly následně kvalitativně vyhodnoceny.

Sondy se zúčastnilo 47 respondentů – 23 mužů (49 %) a 24 žen (51 %). Průměrný věk respondentů byl 31 let. Z hlediska náboženského vyznání se jednalo o 37 katolíků (79 %), 9 protestantů (19 %) a 1 respondenta jiného křesťanského vyznání (2 %). 64 % respondentů uvedlo, že jsou věřící od dětství.

Otázky byly rozčleněny do několika skupin. První skupina otázek se zabývala funkcí a významem víry v každodenním životě věřících. Většina dotazovaných (70 %) si nedokáže život bez víry představit (ot. č. 3) a zároveň o ní nikdy nepochybovala (83 %, ot. č. 4). Ze všech dotázaných pouze 1 nehodnotí svůj život jako spokojený.

Náboženství poskytuje uspokojivou odpověď na otázku smyslu života (ot. č. 6. – pouze 1 respondent odpověděl záporně).

Nalezení smyslu života je potřebné pro dosažení naplněného, plnohodnotného a snad lze říci i spokojeného života. Se smyslem života pracuje např. psychotherapeutický směr logoterapie.

Jistou výhodou náboženství v neprospěch psychoterapie je fakt, že terapeutický účinek je přijímán mnohdy nevědomě, což zvyšuje jeho efektivitu. Podobně také skutečnost, že terapeutické faktory náboženství působí dlouhodobě, mnohdy celoživotně, což psychoterapie poskytnout nemůže. Náboženství zahrnuje navíc i aspekt preventivní.

Druhá skupina otázek (č. 7–11) zjišťovala souvislosti víry a životních postojů jedince. Z odpovědí vyplynulo, že víra významně postupuje každodenní život věřícího i životní postoje, tvoří základní kámen jeho morálních postojů a v postojích k sobě samému víra zřetelněji ujasňuje celkové směřování života. Věřící bývají

obecně menšími individualisty. Víra je váže k určitému stanovenému světonázoru a dále ke společenství stejně smýšlejících lidí. Náboženství představuje významnou hodnotu v životním žebříčku respondentů (ot. č. 11 – viz tabulka

níže). Hodnoty souboru tvořeného výhradně věřícími osobami se zároveň značně odlišují od hodnot, které obecně dominují v kultuře západního typu (srovnej např. výzkum životní hodnoty, ČSÚ 2004).

Životní hodnoty		Pohlaví respondentů		Vyznání respondentů	
Hodnoty	Celý soubor	Muž	Žena	Katolík	Protestant
Zdraví	8	3	5	7	1
Rodina	4	3	1	3	1
Náboženství	20	8	12	15	5
Láska	10	6	4	9	1
Jiné *	6	3	3	4	2

Poznámka: Respondent měl uvést subjektivně nejvýznamnější životní hodnoty. V tabulce jsou zobrazeny hodnoty uvedené na prvním místě.

** Odpověď Jiné zvolilo 6 respondentů, kde 3 z nich uvedli Bůh, 2 přátelství a 1 dobré vztahy v zaměstnání.*

Třetí skupina otázek (č. 12–14) zkoumala význam víry v překonávání problémů. Z odpovědí vyplynulo, že víra poskytuje oporu v tom, že každé bezpráví bude nakonec potrestáno a zároveň vylučuje možnost, že věřící zůstane se svou bolestí sám. I pokud by zklamala podpora rodiny a skupiny spoluvěřících, Bůh člověka nikdy neopustí. Výsledky potvrzují rovněž výzkumy, které se danou problematikou zabývaly (např. Víra a zvládání zdravotních těžkostí – coping Pargament 1997, výzkum H. G. Koeniga, K. I. Pargamenta a J. Nielsena 1998 a další). Víra představuje určitou obdobu sociální opory a tzv.

nárazníku proti stresu (K. I. Matton, 1989). Víra pomáhá překonávat běžné starosti stejně jako hlubší životní krize. Nezanedbatelnou roli v procesu vypořádání se s problémy hraje ale také modlitba, podpora ostatních věřících a v neposlední řadě i zpověď. Víra poskytuje naději, dodává odvahy a síly. Věřící uvádějí, že víra činí jejich život snazším, než je život nevěřících.

Poslední otázka (č. 15) zkoumala osobní přínos náboženství. Mediány výsledků zjištěné touto skupinou otázek jsou uvedeny v následující tabulce.

Otázka č. 15	Pohlaví respondentů			Vyznání respondentů	
	Celý soubor	M	Ž	K	P
Vnitřní pokoj	5	5	5	5	5
Harmonie	3	5	5	5	2
Sebepoznání	4	5	4	4	4
Řád	3	4	5	4	3
Vlastní rozvoj	4	4	4	4	3
Pomoc	4	4	4	4	3
Síla	4	4	4	4	4
Naděje	5	5	4	5	4
Odvaha	4	4	3	4	3
Podpora	4	4	4	4	5
Sdílení	4	4	4	4	4

Poznámka: Respondenti hodnotili na stupnici 1–5, kde 5 představuje nejvyšší hodnotu (Kajanová, 2005).

Vzhledem k tomu, že výzkumný soubor zahrnoval (vzhledem k možnostem) pouze značně omezený vzorek věřících co do jejich počtu, tak do věkového rozpětí a oblastního vymezení a tyto skutečnosti se dále mohly podílet na zkreslení, není možné činit z výsledků výzkumu obecné závěry.

Přesto se domnívám, že zjištěná fakta nejsou nepodstatná.

Výzkum by tak mohl sloužit jako podklad pro případný rozsáhlejší a podrobnější výzkum obdobného zaměření.

Nyní bych ráda srovnala výsledky mého výzkumu s výzkumem Víra a zvládání zdravotních těžkostí – Pargament (1997) a rozšířila jej o další poznatky, které z něho vycházejí.

Výsledky výzkumu Víra a zvládání zdravotních těžkostí – coping Pargament (1997):

- Když se lidé, kteří jsou křesťany, dostanou do stresových situací, nehodnotí je jako méně nebezpečné nebo jako méně zraňující – v porovnání s tím, jak je hodnotí lidé, kteří křesťany nejsou (vidí je realisticky a situaci si neztěžčují a nezkreslují).
- Když porovnáme strategie lidí věřících a nevěřících, kterých používají v těžkých situacích, docházíme k závěru, že křesťané používají výrazně častěji aktivních než pasivních strategií zvládání těžkostí.
- Některé styly náboženského zvládání těžkostí mají vysokou hodnotu osobní iniciativy a kompetence.
- Způsoby řešení těžkých životních situací a angažovanosti (commitment) věřících lidí, zjišťované řadou různých diagnostických metod, ukázaly převahu spíše vnitřního nežli vnějšího LOC – locus of control. Znamená to, že křesťané vycházejí spíše z vlastních, osobních představ a zdrojů než z toho, co na ně působí zevnějšku.
- Některé navenek pasivní strategie zvládání těžkostí křesťany (např. meditace, modlitby) se ukazují být paradoxně velice aktivní.
- Ukazuje se, že i tam, kde je možno se setkat s pasivními strategiemi zvládání životních těžkostí křesťany, jsou tyto strategie často jen přípravou na podstatně aktivnější způsoby zvládání těžkostí v dalším průběhu procesu boje se stresem.

Mezi největší těžkosti, které mohou lidský život zasáhnout, patří bezesporu úmrtí blízké osoby.

Jedna z prvních studií s touto tematikou byla realizována K. I. Mattonem v r. 1989. Ten chápal víru jako určitou obdobu sociální opory a tzv. nárazníku proti stresu. Zaměřil se na rodiče, kterým v nedávné době zemřelo dítě, a zjišťoval, co jim dodávalo sílu a bylo jim oporou. Zjistil, že tyto rodiče velice často uvádějí křesťanskou víru. Zjistil však navíc i určitý trend: čím vyšší byla míra žalu a bolesti rodičů zemřelého dítěte, tím vyšší byl u nich důraz na sílu, kterou berou z víry.

Mnoha výzkumy je dále prokázán terapeutický efekt náboženské víry ve vztahu k překonávání stresu způsobeného těžkým onemocněním (např. výzkum H. G. Koeniga, K. I. Pargamenta a J. Nielsena, 1998).

ZÁVĚR

Náboženská víra dle odborné literatury i získaných dat působí jednak jako zdroj smyslu a zdroj naděje a zároveň určuje obsah života věřících. V mnoha směrech se její účinek podobá účinkům psychoterapeutických směrů.

Víra je něco, o čem je možné pochybovat, většina (dotázaných) věřících tak však nečiní. S vírou se žije v něčem lépe a v něčem hůře. Projevuje se jako zdroj permanentní pulzace jedince na kontinuu řád – chaos. Je stabilizačním prvkem emotivity. Víra pomáhá, ale i zavazuje – ať již ve smyslu osobního vztahu k Bohu, jednak přináší další závazky v podobě pravidel daných církví, přísnějších nároků na morálku a podobně.

Každý z nás v sobě nese potenciál víry, záleží jen na tom, jakým způsobem a v jaké míře jej využije. Nejedná se zde pouze o terapeutický účinek náboženství, ale i o jeho osobní význam a přínos pro věřícího jako jednotlivce. Zdravotně sociální oblast by toto měla brát v potaz a odpovídajícím způsobem reagovat.

LITERATURA

- BALCAR, K.: *Úvod do studia psychologie osobnosti*. 2. vyd. Chrudim: MACH, 1991. 218 s.
 BAŠTECKÁ B.: *Klinická psychologie v praxi*. 1. vyd. Praha: Portál, 2003. s. 416.
Bibli Svatá aneb všechna svatá písma Starého a Nového Zákona. Ekumenický překlad. Česká biblická společnost, 2002.

Český statistický úřad. Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků SLDB 2001 [online]. [cit. 2004-12-5]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/4110-03>.

FRANKL, V. E.: *Člověk hledá smysl. Úvod do logoterapie*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1994.

FRANKL, V. E.: *Psychoterapie a náboženství: Hledání nejvyššího smyslu*. Brno: Cesta, 2007. s. 168.

FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*. Brno, Cesta, 1997.

HALÍK, T.: *Vzýván či nevzýván*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. s. 259.

JAN XXIII.: *Mater et magistra* (1961). 1. vyd. Praha: Zvon, 1996.

JUNG, C. G.: *Člověk a duše*. 1. vyd. Praha: Academia, 1995. s. 265.

KAJANOVÁ, A.: Náboženská zkušenost jako zdroj změny osobnosti. *Diplomová práce*. České Budějovice: Zdravotně sociální fakulta, 2005. s. 81.

MAESEN S.: Nový mešní obřad a boření Církve svaté. [online]. [cit. 2005-01-12]. Dostupné z: [http://](http://www.katolikrevue.cz/biblioteka/nom_boreni_cirkve.htm)

www.katolikrevue.cz/biblioteka/nom_boreni_cirkve.htm.

MURPHY, J.: *Moc podvědomí*. Praha: Knížní klub, 1993, s. 240.

ŘÍCAN, P. *Psychologie náboženství*. 1. vyd. Praha: Portál, 2002. 328 s.

Vysvětlivky:

1. V České republice tento trend lze popsat například na základě výsledků Sčítání lidu, domů a bytů (1991 a 2001). V roce 2001 se k náboženskému vyznání přihlásilo celkem 3,3 milionu obyvatel, což představuje 32,1 % celkového obyvatelstva. V roce 1991 se jako věřící deklarovalo 43,9 % občanů, tedy došlo k poklesu této kategorie o 11,8 %. Tento odliv věřících se však netýká sekt a náboženských společností, které naopak zaznamenaly nárůst počtu členů – např. Svědci Jehovovi zaznamenali v rozmezí SLDB 1991–2001 téměř 60% nárůst členů.

Alena Kajanová
Ali.Kajanova@email.cz